

Αθλητικοί - φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι του 19ου αι. και η «Μεγάλη Ιδέα» (Βασίλειος Καϊμακάμης, Αναπλ. καθηγητής ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ)

/ [Πεμπτουσία· Ορθοδοξία-Πολιτισμός-Επιστήμες](#)

Οι αθλητικοί και φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και η πίστη στα ιερά και τα όσια του γένους ως μέσα πραγμάτωσης της «Μεγάλης Ιδέας» στο νεοελληνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα

Περίληψη

Κυρίαρχη ιδεολογία της πνευματικής, πολιτικής, και εκκλησιαστικής ηγεσίας του νεοελληνικού κράτους του 19^{ου} αιώνα ήταν η «Μεγάλη Ιδέα». Για την πραγμάτωση αυτού του οράματος έγινε προσπάθεια σύνδεσης της ελληνοχριστιανικής με την αρχαιοελληνική παιδεία. Το ιδεολογικό αυτό υπόβαθρο ενισχύθηκε, μεταξύ άλλων, με την προσπάθεια αναβάθμισης της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού, την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων σε τοπικό επίπεδο (Ζάππειες Ολυμπιάδες), και διεθνές (1896) και την ίδρυση Φιλεκπαιδευτικών Εταιρειών και Γυμναστικών Συλλόγων. Οι Έλληνες πίστευαν ότι όλα αυτά ήταν ισχυρά μέσα για την προβολή του νεοελληνικού κράτους και την πραγμάτωση των αλυτρωτικών οραμάτων του Γένους. Τη φιλοσοφία της Μεγάλης Ιδέας στήριξε με διάφορους τρόπους και η Εκκλησία, αφού πίστευε ότι για την απελευθέρωση του Γένους, πέρα από το

σταυρό και το ευαγγέλιο χρειάζονται τα ζωσμένα άρματα, η σωματική ρώμη και η αγάπη για την πατρίδα.

Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν να μελετηθεί, να καταγραφεί και να ερμηνευτεί ο προσανατολισμός της «Μεγάλης Ιδέας», προς τον αθλητισμό, τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τον πολιτισμό και τη την αρχαιοελληνική παιδεία.

Λέξεις κλειδιά: «Μεγάλη Ιδέα», ηγεσία, αθλητισμός, σύλλογοι, Ολυμπιακοί Αγώνες, Εκκλησία, ελευθερία, πατρίδα, αλυτρωτισμός.

Μέθοδος

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να συνδέσει τη στρατιωτική, αθλητική και θρησκευτική αγωγή του νεοελληνικού κράτους του 19^{ου} αιώνα με τη «Μεγάλη Ιδέα», την αρχαιοελληνική παιδεία και τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι αυτή του πεδίου αναζήτησης. Η συλλογή των δεδομένων έγινε με βάση την αρχειακή ιστορική έρευνα και επικεντρώθηκε στο να δοθεί ερμηνεία, στο γεγονός ότι η πολιτική, στρατιωτική, πνευματική και εκκλησιαστική ηγεσία χρησιμοποίησαν ως μέσο για την πραγμάτωση της «Μεγάλης Ιδέας», μεταξύ άλλων τον αθλητισμό, τους Ολυμπιακούς Αγώνες και τον πολιτισμό.

Προκειμένου να δοθούν σωστές και αντικειμενικές απαντήσεις πραγματοποιήθηκε μια προσεκτική μελέτη του κλίματος της εποχής και του ιδεολογικού υπόβαθρου του προεπαναστατικού Ελληνισμού.

Πολλές από τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν είναι πρωτογενείς, όπου διατυπώνουν τις απόψεις και μας δίνουν πληροφορίες αυτόπτες μάρτυρες, ενώ παρατίθενται και

απόψεις έγκυρων σύγχρονων συγγραφέων.

Σύντομη αναφορά στο ιδεολογικό και εκπαιδευτικό υπόβαθρο του προεπαναστατικού Ελληνισμού

Προεπαναστατικά, τα κυριότερα μέσα για την εθνική αναγέννηση και την απελευθέρωση των Ελλήνων ήταν η σωματική ρώμη και οι πολεμικές αρετές[1].

Τα πολεμικά παιχνίδια, η αντοχή, το θάρρος, η σκληραγώγηση και η τήρηση των πατροπαράδοτων ηθών και εθίμων αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία της αγωγής των παιδιών, αφού πίστευαν ότι κυρίως με αυτά τα μέσα θα πετύχαιναν την εθνική τους αναγέννηση και ανεξαρτησία[2].

Επομένως το πρότυπο του χρήσιμου και άξιου Ρωμιού -κυρίως του κλέφτη- ήταν αυτό του ομηρικού ήρωα, δηλαδή ο συνδυασμός του αθλητή και του πολεμιστή[3].

Η Ανάσταση-Λαμπρή, τα πανηγύρια, τα λαϊκά παιχνίδια και οι αθλητικοί αγώνες, πέρα από το γεγονός ότι ήταν κυρίαρχα πατροπαράδοτα θρησκευτικά, πολιτιστικά και αθλητικά στοιχεία των κλεφταρματολών και γενικότερα του ελληνικού λαού είχαν κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους και μια σημαντική αλληγορική σημασία, αφού το υπόδουλο Γένος τα ταύτιζε με τον δύσκολο αγώνα, αλλά και τη χαρά για την απελευθέρωση και την ανάστασή του[4].

Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, ανεκτίμητη ήταν και η προσφορά των Διδασκάλων και Φωτιστών του Γένους που ζούσαν στη Δύση (λαϊκών και κληρικών), αλλά και αυτών που ζούσαν στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό[5].

Οι διανοούμενοι αυτοί βοήθησαν περισσότερο με τη λεγόμενη «Μετακένωση», δηλαδή την επιστροφή στους Έλληνες των γνώσεων που πριν αιώνες είχαν πάρει οι Δυτικοί από τους προπάτορες τους (των Ελλήνων)[6]. Αυτό επιτεύχθηκε με τη διδασκαλία, αλλά και την έκδοση βιβλίων και περιοδικών (Ερμής ο Λόγιος, Μέλισσα κτλ.) που ήταν επηρεασμένα από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Μεγάλη ήταν επίσης η προσφορά τους στο θέμα ενημέρωσης των αρχόντων και των λαών της Δύσης για τα ελληνικά δίκαια, αλλά και στην ίδρυση Ελληνικών Φιλεκπαιδευτικών Εταιρειών[7].

Παράλληλα οι διαφωτιστές στράφηκαν με τα γραπτά και τη διδασκαλία τους στην καλλιέργεια της αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων, αλλά και τη σύνδεσή τους με τον πολιτισμό των αρχαίων προπατόρων τους. Κυρίαρχη άποψή τους ήταν ότι οι Έλληνες έπρεπε πρώτα να ανυψωθούν πνευματικά για να μπορέσουν στη συνέχεια να αποκτήσουν την πολιτική τους ανεξαρτησία[8].

Έτσι στα γραπτά τους συνδέουν τις αρχαιοελληνικές επιστήμες (ιατρική, φιλοσοφία, γεωγραφία, μαθηματικά, γυμναστική κτλ.) με τις αντίστοιχες της εποχής τους, οι οποίες δεν είναι παρά αντιγραφή και συνέχεια των αρχαίων. Παράλληλα προσπάθησαν να αναδείξουν τη χρησιμότητα της γυμναστικής στα αρχαιοελληνικά πρότυπα, αφού γνώριζαν ότι οι αρχαίοι Έλληνες ανέδειξαν τον λαμπρό πολιτισμό τους, έχοντας ως κυρίαρχα στοιχεία στην αγωγή των παιδιών τη γυμναστική και τη μουσική[9]. Επίσης έκαναν αναφορά στους αρχαίους Ολυμπιακούς και στους άλλους πανελλήνιους αγώνες, αφού μέσω αυτών σφυρηλατήθηκε η ένωση και η αυτογνωσία των Ελλήνων, δηλαδή το «όμαιμο, ομόδοξο και ομόγλωσσο»[10].

Στα παραπάνω συγγράμματα δεν έλειψαν και προτάσεις για στρατιωτικές ασκήσεις και στρατιωτική αγωγή[11]. «Όλοι οι Έλληνες είναι στρατιώται, όλοι πρέπει να γυμνάζονται εις τα άρματα και να ρείχνουν εις το σημάδι. Όλοι πρέπει να μανθάνουν την τακτικήν, ως και αι Ελληνίδες βαστούν μιζράκια (τόξα) εις το χέρι, αν δεν είναι επιτείδισαι εις το τουφέκι...», σημειώνει, μεταξύ άλλων, στο «Σύνταγμα του» ο Ρήγας[12].

Μάλιστα για το σκοπό αυτό (πολεμικό, στρατιωτικό) ο Ρήγας μετέφρασε και ένα εγχειρίδιο περί πολεμικής τέχνης με τον τίτλο «Στρατιωτικόν εγκόλπιον», το οποίο όμως δεν διασώθηκε[13].

Όλα αυτά τα γραπτά με διάφορους τρόπους μεταφέρθηκαν στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό και από χέρι σε χέρι έφτασαν, όχι μόνο στις συγκροτημένες ελληνικές κοινωνίες, αλλά και στους κλεφταρματολούς που ζούσαν μακριά και κυρίως στην παρανομία.

Το 1800 ο μέγας διδάσκαλος του γένους και αρχιεπίσκοπος **Ευγένιος Βούλγαρης** (1716-1806) σε αρκετά μεγάλη ηλικία (80 χρονών) μεταφράζει το εμπεριστατωμένο βιβλίο του Ιταλού γιατρού Ιερώνυμου Μερκουριάλη (1530-1606), με τίτλο «*Η τέχνη της γυμναστικής*». Ήταν ένα σύγγραμμα, το οποίο περιλάμβανε τις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων σοφών για τη γυμναστική (Πλάτων, Αριστοτέλης, Ιπποκράτης, Γαληνός κτλ.).

Με τη μετάφραση λοιπόν αυτή ο Ευγένιος Βούλγαρης επαναφέρει στη ζωή των Νεοελλήνων το κυριότερο συστατικό του πολιτισμού των προγόνων των, δηλαδή τη γυμναστική και μαζί με αυτή τους εξοικειώνει με τον αρχαιοελληνικό θεσμό των Ολυμπιακών Αγώνων. Υπενθυμίζει στους συμπατριώτες του ότι όταν γυμνάζεται κανείς σωστά, συγχρόνως καλλιεργεί τον όλο άνθρωπο, δηλαδή το σώμα και μέσω αυτού το πνεύμα και την ψυχή (εσωτερικό άνθρωπο).

Η Μεγάλη Ιδέα συνδέεται στο νεοελληνικό κράτος με την αρχαιοελληνική παιδεία, την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και την καλλιέργεια του αθλητισμού και του πολιτισμού

Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους η πνευματική και πολιτική ηγεσία προσανατολίστηκε κυρίως στη δημιουργία μιας τέτοιας εθνικής ταυτότητας, ώστε να συνδέεται η ελληνοχριστιανική παιδεία με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, κάτι που όπως φάνηκε έκαναν και οι λόγιοι του νεοελληνικού Διαφωτισμού[14].

Ας σημειωθεί ότι στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, αλλά και πολύ αργότερα η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων δεν ζούσε στα στενά όρια του νεοελληνικού κράτους, το οποίο ήταν ακόμη πολύ μικρό, φτωχό και περιορισμένο μέχρι τη Θεσσαλία. Την ίδια εποχή μια από τις κυρίαρχες ιδεολογίες πολλών πολιτικών, διανοούμενων, στρατιωτικών και γενικότερα της άρχουσας τάξης ήταν η λεγόμενη «Μεγάλη Ιδέα». Δηλαδή η επέκταση του νεοελληνικού κράτους και η απελευθέρωση όλων των αδελφών Ελλήνων που ζούσαν στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κωνσταντινούπολη, τον Πόντο την Ιωνία κτλ.

Μάλιστα, όταν το 1834 ελήφθη η απόφαση, από την αντιβασιλεία και την κυβέρνηση να ορισθεί η Αθήνα ως πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, ο τότε υπουργός των εσωτερικών Ιωάννης Κωλέττης, συμφώνησε με την παραπάνω απόφαση, μόνο με την υποσημείωση ότι η Αθήνα θα είναι προσωρινή πρωτεύουσα, διότι σύμφωνα με την άποψή του «*η πραγματική και παντοτινή πρωτεύουσα του Ελληνισμού και του νεοελληνικού κράτους πρέπει να είναι η Κωνσταντινούπολη*» [15].

Αιχμή της παραπάνω ιδεολογίας (Μεγάλης Ιδέας) ήταν οι λέξεις «ελευθερία» και «πατρίδα», που ως γνωστόν αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Ελληνισμού από τον Όμηρο μέχρι την εποχή για την οποία γίνεται λόγος.

Ήταν η εποχή, όπου τα γεγονότα και οι ιστορίες που παρέπεμπαν στα ηρωικά κατορθώματα των αρχαίων προπατόρων, αλλά και των ηρωικών προεπαναστατικών κλεφταρματολών συγκινούσαν, αφύπνιζαν και κινητοποιούσαν

τους απανταχού Έλληνες για εθνική αυτοσυνειδησία, ενότητα, συνοχή και ελευθερία.

Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλλε και ο εθνομάρτυρας Ρήγας Φεραίος (1757-1758) αφού, μεταξύ τόσων άλλων γνωστών συγγραμμάτων, μετέφρασε λίγο πριν το μαρτυρικό του θάνατο (1797) το δραματουργικό έργο του Ιταλού Πιέτρο Μεταστάσιο «Ολύμπια»[\[16\]](#). Μάλιστα για να τονώσει την παιδευτική και διαφωτιστική εμβέλεια της μετάφρασής του διασκεύασε το πρωτότυπο, πλουτίζοντας το με δικές του αναφορές στους αρχαίους γυμνικούς αγώνες[\[17\]](#).

Ο Μ. Πλωρίτης[\[18\]](#) σημειώνει ότι το έργο αυτό, μεταξύ άλλων «ανταποκρινόταν και στην άλλη φιλοδοξία του Ρήγα, την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων κορυφαίας εκδήλωσης της ελληνικής αλκής, άμιλλας και ομοψυχίας».

Στη συνέχεια το «Ολύμπια» εντάχθηκε στο δραματολόγιο των πρώτων ελληνικών θιάσων του νεοσύστατου κράτους, ενώ το νεοϊδρυθέν κρατικό θέατρο άρχισε τις παραστάσεις το 1836 με το έργο αυτό. Έτσι ο Ρήγας, και με αυτό το έργο προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες στον Ελληνισμό, αφού τον συνδέει με το ένδοξο παρελθόν του και τον προετοιμάζει πολιτιστικά και αθλητικά, προβάλλοντας και αναδεικνύοντας τον θεσμό των Ολυμπιακών και των άλλων πανελληνίων αγώνων [\[19\]](#).

Παράλληλα, σχεδόν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους άρχισε να γίνεται λόγος και για την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων[\[20\]](#), αφού ήδη το 1835 με την ευκαιρία της γιορτής για την ενηλικίωση και ενθρόνιση του Όθωνα, ο μεγαλοιδεάτης Ι. Κωλέττης διοργάνωσε αθλητικούς αγώνες στα πρότυπα των Ολυμπιακών[\[21\]](#).

Τελικά αφού προηγήθηκαν κάποιες αναφορές και προτάσεις για την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, από το 1859 έως το 1889 τελέσθηκαν τέσσαρες εθνικές Ζάππειες Ολυμπιάδες. Παρά το γεγονός ότι ήταν περισσότερο εμπορικές, πολιτιστικές και γεωργοκτηνοτροφικές- μόνο την τελευταία Κυριακή τελούνταν και αθλητικοί αγώνες- μεταξύ άλλων, έγινε μια πρώτη προσπάθεια να σφυρηλατηθεί, μέσω του θεσμού αυτού το λεγόμενο «όμαιμο, ομόδοξο και ομόγλωσσο» των απανταχού Ελλήνων, όπως στους αρχαίους πανελλήνιους αγώνες [\[22\]](#).

Η φυσική αγωγή και ο αθλητισμός καλλιεργήθηκαν οργανωμένα στο νεοελληνικό κράτος για πρώτη φορά στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας[\[23\]](#). Εκεί ο φωτισμένος Ιεροδιάκονος Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο οποίος το 1825 ανέλαβε «Έφορος Παιδείας» συνέταξε αναφορά με τίτλο «Αξιώματα Παιδαγωγίας», όπου περιείχε διάφορες

αρχές και σκοπούς της εκπαίδευσης των μαθητών του Ορφανοτροφείου[24]. Σε ειδική παράγραφο αναφέρει ότι «η ευεξία του σώματος έχει μεγάλη ροπή στην υγεία της ψυχής και ότι η γυμναστική προξενεί την πρέπουσα ανάπτυξη και δύναμη των μελών του σώματος»[25]. Στην ίδια παράγραφο συνδέει τη γυμναστική με τη σωστή συμπεριφορά των νέων, ενώ θεωρεί την άσκηση ευεργετική για το σώμα[26].

Στο γυμναστήριο του παραπάνω ορφανοτροφείου (το πρώτο στο νεοελληνικό κράτος) δίδαξε και ο Γεώργιος Παγώντας, ο οποίος ήταν ο πρώτος Νεοέλληνας γυμναστής, αλλά και ο πρώτος συγγραφέας αθλητικού βιβλίου[27]. Εκεί άρχισε η φυσική αγωγή να εντάσσεται δειλά, δειλά στην παιδεία του νεοελληνικού κράτους, ενώ συνεχίστηκε στο Ναύπλιο, στη δεύτερη πρωτεύουσα, όπου ιδρύθηκε το 1834 και το δεύτερο γυμναστήριο[28].

Με την έλευση των Βαυαρών εισήχθη επίσημα στον ελληνικό αθλητισμό και την ελληνική φυσική αγωγή και το γερμανικό γυμναστικό σύστημα. Κύρια χαρακτηριστικά του παραπάνω συστήματος ήταν η ίδρυση γυμναστικών συλλόγων, η διοργάνωση γυμναστικών αγώνων και η κοινωνικοπολιτική ιδεολογία που ήταν ενάντια στον φεουδαρχισμό και στην άρχουσα τάξη της εποχής[29]. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, σχεδόν και τα τρία αυτά χαρακτηριστικά εξέλειπαν για αρκετές δεκαετίες από το νεοελληνικό κράτος, αφού ο υπεύθυνος της αντιβασιλείας Maurer είχε θεσπίσει το 1834 ειδικό νόμο, ο οποίος «απαγόρευε την ίδρυση θρησκευτικών και πολιτικών ενώσεων»[30]. Είναι αυτονόητο ότι ο Maurer ήθελε να προλάβει κάποιες «επικίνδυνες» ιδεολογικές-επαναστατικές κινήσεις, κάτι που ήδη είχε συμβεί στην Πρωσία, το πανίσχυρο τότε γερμανικό κρατίδιο, που ήταν και η πατρίδα του γερμανικού συστήματος[31].

Την ίδια χρονιά (1834), εισάγεται δια νόμου η φυσική αγωγή στα ελληνικά Δημοτικά Σχολεία και δυο χρόνια αργότερα (1836) στα τότε επονομαζόμενα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια[32].

Το 1837 ο Γεώργιος Παγώντας, ο οποίος σπούδασε στο Μόναχο, στο Βερολίνο και στη Λειψία, εκδίδει, όπως προαναφέρθηκε το πρώτο, και για πολλά χρόνια το μοναδικό γυμναστικό βιβλίο, που εκδόθηκε στο νεοελληνικό κράτος[33]. Μεταξύ άλλων, ο συγγραφέας κάνει αναφορά στη μεγάλη προσφορά της γυμναστικής στην ηθική και σωματική καλλιέργεια του παιδιού, ενώ τονίζει και τη χρησιμότητα των εθνικών ασμάτων και των εκδρομών στο φυσικό περιβάλλον. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει και στον αρχαιοελληνικό αθλητισμό, τους Ολυμπιακούς και τους άλλους πανελλήνιους αγώνες και την επίδραση που είχαν αυτοί οι θεσμοί στον αρχαιοελληνικό κόσμο γενικότερα.

Τέλος, την εποχή αυτή υπήρξε και μια τάση, των αστικών κυρίως ανθρώπων, προς τον λεγόμενο «Λογιοτατισμό», δηλαδή στροφή προς τα γράμματα και τις τέχνες και όχι προς τη σωματική ρώμη και τη σκληραγώγηση των προεπαναστατικών Ρωμιών[34]. Το γεγονός αυτό δεν απέκλειε όμως κανέναν να είναι ένθερμος πατριώτης και να προσφέρει στον αγώνα για την πραγμάτωση της «Μεγάλης Ιδέας» χρήσιμες υπηρεσίες από οποιοδήποτε μετερίζι.

Μάλιστα για το παραπάνω θέμα ο Ε. Παυλίνης σημειώνει[35]: «Προ της απελευθερώσεως τα πρότυπα δια την ελληνικήν μάζαν ήσαν οι σωματικώς υπερέχοντες, οι αρματολοί δηλαδή και οι κλέφτες. Μετά την απελευθέρωσιν όμως τα πρότυπα αυτά εγκαταλείφθησαν και αντικαταστάθησαν από τους έως τότε περιφρονημένους καλαμαράδες. Η αντικατάστασις αυτή βεβαίως δεν θα έγινεν αποτόμως».

Η Ελληνοκεντρική και «Μεγαλοϊδεατική» φιλοσοφία της Εκκλησίας εκφράζεται επίσης μέσα από τον αθλητισμό τους Ολυμπιακούς Αγώνες και την ένοπλη αντίσταση

Την ελληνοκεντρική-εθνική πολιτική ακολούθησε λίγο ή πολύ και η Εκκλησία με αποτέλεσμα, όπως σημειώνει η Κουλούρη[36] «..την υπαγωγή του εκκλησιαστικού στον εθνικό λόγο....και την αποδοχή τής προτεραιότητας των εθνικών, ελλαδοκεντρικών, συμφερόντων από τους ίδιους τους εκπροσώπους τής Εκκλησίας».

Οι απόψεις-θέσεις του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄, του Γερμανού Καραβαγγέλη, του Χρυσοστόμου Σμύρνης και του Νεκτάριου Πενταπόλεως (τέλη 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα), για τον Ελληνοκεντρισμό, τους Αθλητικούς Συλλόγους, τη γυμναστική και τους Ολυμπιακούς Αγώνες είναι στους ειδικούς γνωστές. Να σημειωθεί ότι οι τρεις πρώτοι που έζησαν και έδρασαν στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό ίδρυσαν πολυάριθμα σχολικά γυμναστήρια, πολιτιστικούς και αθλητικούς συλλόγους, ενώ διοργάνωσαν και αθλητικούς αγώνες. Πίστευαν δηλαδή, ότι όλα αυτά αποτελούν, μεταξύ άλλων, και μια άριστη παρακαταθήκη για την διεκδίκηση των εθνικών δικαίων και την πραγμάτωση της «Μεγάλης Ιδέας» [37]. Επίσης η επίσημη Εκκλησία, δια μέσω της Ιεράς Συνόδου, στήριξε την αναβίωση και τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στο νεοελληνικό κράτος (1896, 1906, 2004)[38].

Τον Ελληνοκεντρισμό της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας και του κλήρου επισημαίνει και ο Γάλλος δημοσιογράφος, πολιτικός και διανοούμενος Γιώσεφ Ρενάκ[39]: « Η επίδραση του χριστιανισμού στο πνεύμα των κοινωνιών μας υπήρξε πάρα πολύ ισχυρή, και για τον χριστιανισμό τα συμφέροντα της πατρίδας υποτάσσονται

πάντα στα συμφέροντα της πίστης. Στην Ελλάδα, δεν ισχύει τίποτε από αυτά, γιατί αν η ορθόδοξη θρησκεία υποσκέλισε την ειδωλολατρία, το ειδωλολατρικό πνεύμα επιβίωσε της λατρείας των θεών, και είχε εξαιρετικά καλά διαμορφώσει τους ανθρώπους ώστε να μην χαθούν όλες οι μεγάλες αρχές του με την κατάρρευση του Ολύμπου. Επομένως, για τον αρχαίο Έλληνα, η πρώτη αρετή ήταν η αγάπη για τη γενέθλια γη και, παρά τον χριστιανισμό, αυτή η αγάπη παρέμεινε η πρώτη αρετή των σύγχρονων Ελλήνων.... Ξέρω καλά ότι σ' αυτό το ενθουσιαστικό, παράφορο, εγωιστικό πάθος, της εθνικής ματαιοδοξίας, μπορεί κανείς να βρει πολλές γελοίες πλευρές».

Πέρα από όλα αυτά είναι γνωστό ότι η προσφορά της Εκκλησίας και του κλήρου στην εθνεγερσία του 1821 υπήρξε καθοριστική σε όλα τα πεδία, για την έκβαση του αγώνα[40]. Σημαντική υπήρξε και η συμμετοχή στην επανάσταση του 1854, στην επανάσταση του Ολύμπου, το 1878 (από τα έξι ηγετικά στελέχη τα τρία ήταν κληρικοί), στον ατυχή πόλεμο του 1897 και κυρίως στο Μακεδονικό Αγώνα[41]. Μάλιστα ο Ελληνογάλλος δημοσιογράφος και διανοούμενος Σάρλ Μωρράς που βρέθηκε στη διάρκεια του πολέμου του 1897 στην Ελλάδα, μας πληροφορεί ότι, μεταξύ των εθελοντών που εκπαιδούνταν στους πρόποδες του Λυκαβηττού για να πάνε στη συνέχεια στην πρώτη γραμμή ήταν «τρεις καλόγεροι πολεμιστές, ψηλά παλικάρια με ωραία κυματιστά μαλλιά»[42].

Ένα ιστορικό μνημείο αυτοθυσίας και ηρωισμού, ένα σύμβολο τιμής και αγάπης για την ελευθερία, ένα παράδειγμα προσφοράς του κλήρου και της Εκκλησίας στον εθναπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων είναι και το θρυλικό Αρκάδι της Κρήτης με πρωταγωνιστή τον ηρωικό Ηγούμενο Γαβριήλ Μαρινάκη (1866). Ας σημειωθεί επίσης ότι στις εξεγέρσεις της Κρήτης, στη δεκαετία του 1860, άμεση ανάμιξη και ηγετική θέση κατείχαν και οι δυο μοναχοί Παρθένιος Κελαϊδής και Παρθένιος Περίδης[43].

Επίσης, όλα τα μοναστήρια σε όλους τους εθναπελευθερωτικούς αγώνες έπαιξαν κρυφό, κάποιες φορές και φανερό, αλλά καθοριστικό ρόλο.

Αυτό έπραξε και το Άγιο όρος, το οποίο τόσο το 1821 με τον Εμμανωήλ Παππά, όσο και το 1854 με τον Τσάμη Καρατάσο συμμετείχε ενεργά με τη συντριπτική πλειοψηφία των μοναχών και βέβαια το πλήρωσε αυτό με καταστροφές και σφαγές από τους Τούρκους[44].

Επομένως η Εκκλησία και ο κλήρος έκαναν τη «Μεγάλη Ιδέα» πράξη, αφού πίστευαν ότι για την απελευθέρωση του Γένους, πέρα από το σταυρό, το ευαγγέλιο και τις προσευχές χρειάζονται η αγάπη για την πατρίδα, η διαφώτιση του λαού τα ζωσμένα άρματα και η σωματική ρώμη.

Συμπεράσματα

-Προεπαναστατικά, τα βασικά στοιχεία της αγωγής των παιδιών, αλλά και τα κυριότερα μέσα για την εθνική αναγέννηση και λύτρωση ήταν η σωματική ρώμη, τα πολεμικά παιχνίδια, το θάρρος, η σκληραγώγηση και η τήρηση των πατροπαράδοτων ηθών και εθίμων.

-Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους η πνευματική, πολιτική, και εκκλησιαστική ηγεσία, έχοντας ως υπόβαθρο τις παραπάνω αξίες προσανατολίστηκε στη «Μεγάλη Ιδέα».

-Για την πραγμάτωση αυτού του οράματος έγινε επίσης προσπάθεια σύνδεσης της ελληνοχριστιανικής με την αρχαιοελληνική παιδεία, αλλά και τους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες.

-Το ιδεολογικό αυτό υπόβαθρο ενισχύθηκε, μεταξύ άλλων, με την προσπάθεια αναβάθμισης της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού, την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων σε τοπικό και Διεθνές επίπεδο και την ίδρυση φιλεκπαιδευτικών Εταιρειών και Γυμναστικών Συλλόγων.

-Τη φιλοσοφία της Μεγάλης Ιδέας στήριξε με διάφορους τρόπους και η Εκκλησία, αφού πίστευε ότι για την απελευθέρωση των υπόλοιπων αδελφών, πέρα από το σταυρό και το ευαγγέλιο χρειάζονται τα ζωσμένα άρματα, η σωματική ρώμη και η αγάπη για την πατρίδα.

Βιβλιογραφία

-Decker W., Die Wiederbelebung der Olympischen Spielen, Verl. F. p. Rutzen, Ruhpolding -Frechen 2008, SS. 60-78.

-Georgiadis, ο.π., S. 367.

-Kaimakamis B. & al. «The Birth of the German Gymnastics System and its Introduction in the modern- Greek Nation», *Studies in Physical Culture & Tourism*, VOL. XI 2 (2004) 43-51.

-Kaimakamis B., Mouratidis I., «Deutsches Turnen und die Olympien des Evagelis

Zappas». *Stadion*, XXIX(2003)21-34.

-Krüger M., Einführung in die Geschichte der Leibeserziehung und des Sports, Verl K. Hofmann, Schorndorf 1993, SS. 36-62

-Seitl W., Οι Βαυαροί στην Ελλάδα, Μόναχο 1964, σ. 167.

-Ανωνύμου του Έλληνο, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας, Εν Ιταλία 1806 (επανέκδοση εκδ. Αλμπός, Αθήνα), σσ. 186, 188

-Βακαλόπουλος Κ., Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού, Μακεδονία, εκδ. «Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 148,149.

-Γεωργανζής Π., Οι αρχιερείς και το Εικοσιένα, Ξάνθη 1985, σ. 281.

-Δασκαλάκης Α., Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, μέρος Α', Αθήναι 1968, σ.σ. 215-218 (το έντυπο με αρ. 390/28 Μαΐου 1829).

-Δημαράς Α., «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε-τεκμήρια της ιστορίας». Τόμ. Α' (1821-1894) & Τομ. Β' (1895-1967), Αθήνα 1973, 1974-1990, σ. 312.

-Εγκυκλοπαίδεια Δομή, Ελλάδα, τ. Ι, Ιστορία-Πολιτισμός, σσ.. 395-401.

-Εγκυκλοπαίδεια, Ιστορία Ελληνικού Έθνους τομ. ΙΓ, σ. 250.

-Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα Τομ. 15, σ. 424).

-Εφημ. Καθημερινή - Ένθετο 7 ημέρες (22-3-1998, 31).

-Ζάνας Ε., Η εξέλιξη του θεσμού της γυμναστικής και των αγωνιστικών δραστηριοτήτων στο εκπαιδευτικό σύστημα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, Διδασκ. διατριβή στο ΤΕΦΑΑ-Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 2003, σ. 44.

-Καϊμακάμης Β. «Η στάση της ελληνικής εκκλησίας και του κλήρου στην αναβίωση και διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων που τελέστηκαν στο νεοελληνικό κράτος», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, τ.838(2011)67-84.

-Καϊμακάμης Β. «Θέσεις-απόψεις του Αγίου Χρυσοστόμου Σμύρνης για τη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό. Προσφορά του Ιεράρχη στον αθλητισμό και τη φυσική αγωγή της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 90, 815 (2007)403-415./

-Καϊμακάμης Β. «Προσφορά του Χρυσοστόμου Σμύρνης στη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό της Σμύρνης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, ΚΣΤ(2007)209-224.

-Καϊμακάμης Β., «Ο Άγιος Νεκτάριος ως εκφραστής της φυσικής αγωγής και του αθλητικού ιδεώδους». *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 532 (2010)13-31. -Πενταπόλεως Νεκτάριος, «Περί γυμναστικής» *Ελληνισμός* 4(1901)318-322.

-Καϊμακάμης Β., Προσφορά των Βλαχόφωνων Ελλήνων στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 42, 43.

-Καντζίδης Δ., «Η φυσική αγωγή στη μεταρρύθμιση των ετών 1964-1965 και η συμβολή σε αυτή του Ίωνα Ιωαννίδη», *Διδ. Διατριβή*, ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ, 2002, σσ. 32-36.

-Καραμπελιάς Γ., «Μετακένωση»- Μεταφορά – Δημιουργία» *Άρδην* τ. 27.

-Κιτρομηλίδης Π., Νεοελληνικός διαφωτισμός, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999., σσ. 16-19.

-Κοραής Α. Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφής παρά του ιδίου, εκ της τυπογραφίας του Εβεράρδου, εν Παρισίαις 1833, σ. 39.

-Κουκουλές φ., Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, I-V, Αθήνα 1949-1952, ΒΒΠ, I(1), 161-224

-Κουλούρη Χ., Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922, Αθήνα 2002, σ. 159.

-Κωνσταντινόπουλος Χ., Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια, Αθήνα 1968, σ.σ. 15, 16. 75.

-Μακραγιαννανίτης Νικηφ., Άθως, Όρος το Άγιο, Άγιο όρος 1999.

-Μαυρομάτη Ε., *Το Γένος βουλιαγμένο στον αιώνα*, εκδ., μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη 2005, σ.σ. 40,41.

-Μαυρομάτη Ε., *Το Γένος βουλιάζει στον αιώνα*, εκδ. «Μαϊάνδρος», Θεσσαλονίκη 2005, σ. 144, 145.

-Μεταλληνός Γ., «Η συμμετοχή του ράσου εις την επανάσταση του '21» *εφημ. «Ορθόδοξος Τύπος»*, 24-3-06 και 31-3-06.

-Μεταλληνός Γ., Σχέσεις και Αντιθέσεις. Ανατολή και Δύση στην πορεία του νέου ελληνισμού, Ακρίτας, Αθήνα 1998, σσ. 14-15 3.

-Μουρατίδης Ι., *Ιστορία φυσικής αγωγής και αθλητισμού του αρχαίου χρόνων*, εκδ.

Πλάτων, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 91-116.

-Μωρράς Σ., Τέταρτη επιστολή, στο: Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα 1879-1897. εθνικές διεκδικήσεις, Ολυμπιακοί Αγώνες, καταστροφή του 97, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 114.

-Παγόντας Γ., Περίληψις Γυμναστικής, συνερανιθείσα μεν παρά του Γεωργίου Παγώντος, Γυμναστού εν τω Β. Διδασκαλείω και εκδοθείσα προς χρήσιν των Δημοδιδασκάλων, εν Αθήναις 1837.

-Παυλίνης Ε., Μανιτάκης Π., 100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930, Αθήνα 1930, σ. 12.

-Πλωρίτης Μ., «Ο Ρήγας, το θέατρο και οι Ολυμπιακοί Αγώνες», Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» 16-1-1998.

-Ρενάκ, Ζ., Η σύγχρονη Ελλάδα, στο: Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα 1879-1897. εθνικές διεκδικήσεις, Ολυμπιακοί Αγώνες, καταστροφή του 97, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1993, σσ. 43, 44.

-Σκουλάτος Β., Δημακόπουλος Ν., Κόνδης Σ. Ιστορία, Νεότερη και σύγχρονη, (1789-1909), Αθήνα ΟΕΔΒ, χ.χ., σ. 290.

-Σπηλιωτόπουλος Α., Οι Ολυμπιακοί Αγώνες δια των αιώνων. Οι αγώνες παρ' Ἑλλησι, Ρωμαίοις, Βυζαντινοῖς και Φράγκοις. Αρματωλικοί και νεώτεροι χρόνοι, Αθήνα 1906 β' εκδ., (α' εκδ. 1896), σ. 182-203.

-Στάθης Ε.Σ., Το Σύνταγμα και Θούριος του Ρήγα, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996, σ. 219.

-Φανιόπουλος Χ., Οι απόψεις περι κίνησης και σωματικών ασκήσεων στους Έλληνες Διαφωτιστές, Διδασκ. διατριβή-ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ, 2008.

-Φανιόπουλος, ο.π., σ. 55./ Από: Χάρτα του Ρήγα, φωτομηχανική επανέκδοση από την επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, με την υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998.

-Χρυσάφης Ι., Οι Σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες, Αθήνα 1930, σσ. 24-130.

[\[1\]](#) Σπηλιωτόπουλος Α., Οι Ολυμπιακοί Αγώνες δια των αιώνων. Οι αγώνες παρ' Ἑλλησι, Ρωμαίοις, Βυζαντινοῖς και Φράγκοις. Αρματωλικοί και νεώτεροι χρόνοι, Αθήνα 1906 β' εκδ., (α' εκδ. 1896), σ. 182-203.

[2] Ανωνύμου του Έλληνας, Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας, Εν Ιταλία 1806 (επανεκδοση εκδ. Αλμωπός, Αθήνα), σσ. 186, 188.

Μαυροματη Ε., *Το Γένος βουλιαγμένο στον αιώνα*, εκδ., μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη 2005, σ.σ. 40,41.

[3] Μουρατίδης Ι., *Ιστορία φυσικής αγωγής και αθλητισμού του αρχαίου χρόνων*, εκδ. Πλάτων, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 91-116.

[4] Κουκουλές φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, I-V, Αθήνα 1949-1952, ΒΒΠ, I(1), 161-224.

[5] Εγκυκλοπαίδεια Δομή, Ελλάδα, τ. Ι, *Ιστορία-Πολιτισμός*, σσ.. 395-401./ Φανιόπουλος Χ., *Οι απόψεις περι κίνησης και σωματικών ασκήσεων στους Έλληνες Διαφωτιστές*, Διδασκ. διατριβή-ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ, 2008.

[6] π. Μεταλληνός Γ., *Σχέσεις και Αντιθέσεις. Ανατολή και Δύση στην πορεία του νέου ελληνισμού*, Ακρίτας, Αθήνα 1998, σσ. 14-15 3./ Φανιόπουλος Χ., *Οι απόψεις περι κίνησης και σωματικών ασκήσεων στους Έλληνες Διαφωτιστές*, Διδασκ. διατριβή-ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ, 2008, σ, 30

[7] Καραμπελιάς Γ., «Μετακένωση»- Μεταφορά - Δημιουργία» Άρδην τ. 27./ Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999., σσ. 16-19.

[8] Κοραής Α. Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφής παρά του ιδίου, εκ της τυπογραφίας του Εβεράρδου, εν Παρισίοις 1833, σ. 39.

[9] Μουρατίδης Ι., *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Θέματα φιλοσοφίας Φ.Α. & Αθλητισμού*, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 79, 80.

[10] Καϊμακάμης Β., *Ειδικά θέματα Ολυμπιακών Αγώνων*, Θεσσαλονίκη σσ. 14, 15.

[11] Φανιόπουλος, ο.π., σσ. 90-93.

[12] Στάθης Ε.Σ., *Το Σύνταγμα και Θούριος του Ρήγα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1996, σ. 219.

[13] Φανιόπουλος, ο.π., σ. 91.

[14] Georgiadis, ο.π., S. 367.

[15] Seitzl W., Οι Βαυαροί στην Ελλάδα, Μόναχο 1964, σ. 167./ Καϊμακάμης, Προσφορά των Βλαχόφωνων,...ο.π., σσ. 48, 49.

[16] Καϊμακάμης Β., Προσφορά των Βλαχόφωνων Ελλήνων στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 42, 43./ Εφημ. Καθημερινή - Ένθετο 7 ημέρες (22-3-1998, 31).

[17] Φανιόπουλος, ο.π., σ. 55./ Από: Χάρτα του Ρήγα, φωτομηχανική επανέκδοση από την επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, με την υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998.

[18] Πλωρίτης Μ., «Ο Ρήγας, το θέατρο και οι Ολυμπιακοί Αγώνες», Εφημ. «ΤΟ ΒΗΜΑ» 16-1-1998.

[19] Καϊμακάμης Β., Προσφορά...ο.π.,, σσ. 42, 43.

[20] Decker W., Die Wiederbelebung der Olympischen Spielen, Verl. F. p. Rutzen, Ruhpolding -Frechen 2008, SS. 60-78.

[21] Decker, ο.π., S. 72.

[22] Χρυσάφης Ι., Οι Σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες, Αθήνα 1930, σσ. 24-130.

[23] Παπαδόπουλος Π., Ο Ελληνισμός του Μονάχου κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα ως φορέας της Γερμανικής Γυμναστικής στο νεοελληνικό κράτος, Διδακτορική διατριβή ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 183-210.

[24] Δημαράς Α., «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε-τεκμήρια της ιστορίας». Τόμ. Α' (1821-1894) & Τομ. Β' (1895-1967), Αθήνα 1973, 1974-1990, σ. 312./ Δασκαλάκης Α., Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, μέρος Α', Αθήναι 1968, σ.σ. 215-218 (το έντυπο με αρ. 390/28 Μαΐου 1829).

[25] Δασκαλάκης Α., Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, μέρος Α', Αθήναι 1968, σ.σ. 215-218 (το έντυπο με αρ. 390/28 Μαΐου 1829).

20. Ζάνας, ο.π., σ. 44.

[26] Δασκαλάκης, ο.π., σ. 215.

Κωνσταντινόπουλος Χ., Η Αίγινα στα χρόνια του Καποδίστρια, Αθήνα 1968, σ.σ. 15, 16. 75.

[27] Παπαδόπουλος, ο.π., σσ. 235-254.

[28] Παπαδόπουλος, ο.π., σσ. 183-210.

[29] Kaimakamis B., Mouratidis I., «Deutsches Turnen und die Olympien des Evagelis Zappas». *Stadion*, XXIX(2003)21-34./ Kaimakamis B. & al. «The Birth of the German Gymnastics System and its Introduction in the modern- Greek Nation», *Studies in Physical Culture & Tourism*, VOL. XI 2 (2004) 43-51.

[30] Κουλούρη Χ., Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922, Αθήνα 2002, σ. 159.

[31] Krüger M., Einführung in die Geschichte der Leibeserziehung und des Sports, Verl K. Hofmann, Schorndorf 1993, SS. 36-62

[32] Καντζίδης Δ., «Η φυσική αγωγή στη μεταρρύθμιση των ετών 1964-1965 και η συμβολή σε αυτή του Ίωνα Ιωαννίδη», Διδ. Διατριβή, ΤΕΦΑΑ-ΑΠΘ, 2002, σσ. 32-36.

[33] Παγόντας Γ., Περίληψις Γυμναστικής, συνερανεθείσα μεν παρά του Γεωργίου Παγώντος, Γυμναστού εν τω Β. Διδασκαλείω και εκδοθείσα προς χρήσιν των Δημοδιδασκάλων, εν Αθήναις 1837.

[34] Χρυσάφης, ο.π., σσ. 20, 21.

[35] Παυλίνης Ε., Μανιτάκης Π., 100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού 1830-1930, Αθήνα 1930, σ. 12.

[36] Κουλούρη, ο.π., σσ. 80, 81.

[37] Καϊμακάμης Β., «Ο Άγιος Νεκτάριος ως εκφραστής της φυσικής αγωγής και του αθλητικού ιδεώδους». *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 532 (2010)13-31./ Πενταπόλεως Νεκτάριος, «Περί γυμναστικής» *Ελληνισμός* 4(1901)318-322./

Καϊμακάμης Β. «Θέσεις-απόψεις του Αγίου Χρυσοστόμου Σμύρνης για τη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό. Προσφορά του Ιεράρχη στον αθλητισμό και τη φυσική αγωγή της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 90, 815 (2007)403-415./

Καϊμακάμης Β. «Προσφορά του Χρυσοστόμου Σμύρνης στη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό της Σμύρνης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, ΚΣΤ(2007)209-224.

[38] Καϊμακάμης Β. «Η στάση της ελληνικής εκκλησίας και του κλήρου στην αναβίωση και διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων που τελέστηκαν στο νεοελληνικό κράτος»

, Γρηγόριος ο Παλαμάς, τ.838(2011)67-84.

[39] Ρενάκ, Ζ., Η σύγχρονη Ελλάδα, στο: Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα 1879-1897. εθνικές διεκδικήσεις, Ολυμπιακοί Αγώνες, καταστροφή του 97, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1993, σσ. 43, 44.

[40] Γεωργανζής Π., Οι αρχιερείς και το Εικοσιένα, Ξάνθη 1985, σ. 281./ Μεταλληνός Γ., «Η συμμετοχή του ράσου εις την επανάσταση του '21» εφημ. «Ορθόδοξος Τύπος», 24-3-06 και 31-3-06.

[41] Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα Τομ. 15, σ. 424)/ Σκουλάτος Β., Δημακόπουλος Ν., Κόνδης Σ. Ιστορία, Νεότερη και σύγχρονη, (1789-1909), Αθήνα ΟΕΔΒ, χ.χ., σ. 290./ Εγκυκλοπαίδεια, Ιστορία Ελληνικού Έθνους τομ. ΙΓ, σ. 264.

[42] Μωρράς Σ., Τέταρτη επιστολή, στο: Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα 1879-1897. εθνικές διεκδικήσεις, Ολυμπιακοί Αγώνες, καταστροφή του 97, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1993, σ. 114.

[43] Εγκυκλοπαίδεια, Ιστορία Ελληνικού Έθνους τομ. ΙΓ, σ. 250.

[44] Βακαλόπουλος Κ., Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού, Μακεδονία, εκδ. «Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1992, σ. 148,149./ Μικραγιαννανίτης Νικηφ., Άθως, Όρος το Άγιο, Άγιο Όρος 1999./ Μαυρομάτη Ε., Το Γένος βουλιάζει στον αιώνα, εκδ. «Μαϊάνδρος», Θεσσαλονίκη 2005, σ. 144, 145.